

Já jako někdo jiný? (Proměny korespondujícího „já”)

Nelze asi říci, že zájem o soukromý dopis charakterizuje až lingvistiku posledních let: zásadní monografie o tomto žánru vznikla v Polsku už před víc než půl stoletím (Skwarczyńska 1937). Lze snad ale říci, že orientace současné lingvistiky zájmu o soukromý dopis přeje: zřetelem k jazyku v užití a k užití, zřetelem k široce pojaté komunikaci, k porozumění, resp. dorozumění (a jeho vázanosti na komunikační chování a povahu komunikační situace), zřetelem k textu jako komplexnímu znaku prostředkujícímu mezi dvěma stranami, zřetelem ke smyslu jako k nejdůležitější komunikační kvalitě textu (Hausenblas 1973).

I v české lingvistice a literární vědě druhé poloviny 20. století se tak zájem o soukromý dopis prohlubuje; od 90. let je výrazný zvláště zájem o dopisy a korespondenci B. Němcové.¹

Při analytickém a interpretačním uchopení dopisu jako specifického textu nelze opomenout ani výše zmíněnou monografii Skwarczyńskiej (1937), ani její práci pozdější (1975). Obě totiž nejenže nabízejí zasvěcený vhled do všech podstatných problémů, které jsou

¹ Srov. Janáčková, Macurová a kol. 2001; Řimalová 2001a. Zájem o dopisy B. Němcové se projevuje také v aktivitách edičních: V 90. letech vydala J. Janáčková (Němcová 1995) výbor *Lamentace. Dopisy mužům* (v něm poprvé věrně otiskla trojfragment dopisu V. Náprstkovi, poslední dochovaný dopis B. Němcové; jeho lingvoliterární analýzu srov. Janáčková, Macurová 1996 a 2001). L. Řimalová spolu s J. Janáčkovou, R. Adamem a S. Wimmerem připravují – v rámci grantového projektu Ministerstva kultury ČR – nové vydání veškeré dnes dostupné korespondence B. Němcové.

s žánrem soukromého dopisu spojeny, ale také řadu dalších problémů naznačují a inspirují ke kladení nových otázek. Obtížné uchopení žánrové charakteristiky soukromého dopisu spojuje Skwarczyńska především s proměnlivostí základních faktorů, které podobu dopisu ovlivňují: cíl, obsah, smysl dopisu, individualita pisatele a adresáta a jejich vzájemný vztah, také situace vzniku dopisu a epistolografické konvence jsou případ od případu různé. Soukromé dopisy tak oscilují mezi „věcností“, neliterárností na jedné a „literárností“ na druhé straně, mezi dialogem a monologem, mezi psaností a mluveností, pomíjivostí a trvalostí, mezi bezprostředností individuálního výrazu a dobovými normami nebo konvencemi, mezi zaměřením věcným a estetickým. Žánr soukromého dopisu charakterizuje vnitřní dynamika, „paradoxy“.

Zachovaný listář Boženy Němcové se této charakteristice nijak nevymyká – a těžko ho proto samozřejmě uchopit nějakým jednotícím a jednoznačným interpretačním gestem jako celek.

Něco je nesporné: i všechny dopisy B. Němcové slouží – jako každý akt komunikace – k naplňování a uspokojování komunikačních potřeb, k dosažení nějakých cílů, k utváření a udržování vztahů, k přesvědčování (popř. k demonstraci „síly“), k poskytování a získávání informací, jsou prostředkem osmyslení světa a prostředkem sebevyjádření. Stejně jako každý akt interpersonální komunikace je soukromý dopis ne pouze jen sumou informací; vykazuje také specifické „zacházení“ s druhými, interakci, a má i rozměr percepční: prezentuje sebepojetí (také ideální sebepojetí), sebehodnocení, pojetí druhých.

Vztahy mezi informací, interakcí a percepcí jsou v různých dopisech dochovaného listáře Boženy Němcové různé.² Jejich rozložení a proporce se mění tak, jak se mění situace vzniku jednotlivých dopisů, jejich cíle (a komunikační záměry pisatelčiny), jejich věcně

² Problém interpretačních strategií adekvátních soukromému dopisu zde nechávám stranou (podrobněji k tomu Macurová 2003). Upozorním jen, že dokumentární hodnotu soukromého dopisu (dopis jako zdroj informací o pisateli, jako „dokument života“) zpochybňuje už Skwarczyńska (1975, s. 180): „informacja bywa – w zamierzeniu czy bez zamierzenia – dezinformacją“.

obsahová náplň, jejich adresáti. V těsné souvislosti s tím se proměňují i textové subjekty, projekce (Macurová 1983) reálného subjektu pisatelky a jejich adresátů do textu. „Dopisových“ textových podob Boženy Němcové je nepočítaně.

Zdaleka ne všechny byly popsány a už vůbec nelze říci, že byly popsány v úplnosti; některé však byly alespoň zmíněny: Macurová (1996) se věnuje jednomu rozměru textové podoby „matka“, Římalová (2001, 2001a) různým sebestylizacím subjektu narátora/produktora do rolí „žena“, „matka“, „hospodyně“, „spisovatelka (žena zaměstnaná)“, „manželka“, „přítelkyně“.

Jen některé z takových textových podob prostupují celým dochovaným listářem,³ jen některé textové podoby B. Němcové jsou relativně konstantní. Mezi nimi dominuje textová podoba „matka“. Ve svém interakčním rozměru je soustavně a pravidelně realizovaná v dopisech adresovaným dětem, reflektována pak (a tematizována) je – a ne zřídka – také v dopisech jiným adresátům.

I tato textová podoba se ale v diachronii listáře proměňuje.⁴ Její různé podoby jsou rozprostřeny mezi dvěma značně rozlišenými póly. Jeden může být reprezentován dopisem Karlovi (29.11.1958), druhý lístkem určeným Doře (17.9.1861) – a paralelně ještě dopisem, do něhož byl lístek Doře vložen, tj. dopisem adresovaným Josefu Seidlovi (17.9.1861).⁵ Jednou se textová podoba matka profiluje jako matka,

³ Dochované dopisy B. Němcové spadají do let 1844–1861. Jako celek (348 dopisů) byly naposledy vydány ve čtyřech svazcích v l. 1951–1961 (*Spisy Boženy Němcové*, sv. 12–15). Z tohoto vydání zde cituji (text citátu uvádím kurzívou, v jejím rámci zvýrazňuji to, co je – podle autografů – zvýrazněno v edici).

⁴ Jen na okraj připomínám, že z dopisů dětem – vzdáleným od domova – jsou v největším počtu zachovány dopisy synu Karlovi (z let 1856–1860, kdy pracoval mimo Prahu); desetiměsíční mimopražský pobyt syna Jaroslava (studium v Mnichově od jara 1860) mapují – ze strany matky – jen čtyři zachované dopisy (nepoměrně více je jich ze strany druhého účastníka korespondenčního dialogu, srov. Lelek 1920). K tomu ještě přistupují dopisy adresované dětem v případech, kdy je domovu vzdálena matka.

⁵ Není pochyb o tom, že rozdílnost textových projekcí pisatelky souvisí do určité míry také s rozdílnými adresáty; oslovený adresát bývá (srov. Skwarczyńska 1937)

kteřá (se) rozdává, podruhé jako matka, kteřá, zřejmě potřebná péče, péči vyžaduje. S trochou zjednodušení – a vyhraněně – lze říci, že prvnímu typu textové podoby matka dominuje „prospěch“ dítěte, typu druhému „prospěch“ vlastní.

Ne vždy je změna textové podoby matka realizována explicitně, mnohdy je skrytá, vždy jsou ale komunikační záměry s ní spjaté v textu (nějak) vyjádřeny.

Jedna linie české stylistiky (Jelínek 1995) spojuje dosažení, splnění komunikačního záměru s pojmem výrazová konkurenta, resp. konkurenční množina. Pojem konkurenčních množin je přitom vymezen široce:

[...] jde o seskupení takových prostředků, které realizují základní komunikační záměr původce jazykového projevu, a mohou se proto zaměňovat. Přitom se prvky konkurenčních množin mohou lišit sémantickými a stylistickými odstíny (Jelínek 1995, s. 732).⁶

Mluví-li Jelínek o odstínech sémantických, má nepochybně na mysli i takové prostředky, které jinde v české lingvistice bývají zahrnovány pod střešový pojem hierarchizace propozice (srov. Daneš, Hlavsa 1978):

Přirozené jazyky nemívají pro postižení, vyjádření jisté reálné situace jen jeden výrazový prostředek: ba nemají k dispozici ani žádný prostředek „objektivní“, „neutrální“ a reálné situace podávají vždy již v jistém zpracování. Sémantická

považován přímo za spolutvůrce dopisu. Od toho ale (i kvůli neúplnosti dochovaného listáfe) odhlížím. Odhlížím také od širšího „dopisového okolí“ sledovaných dopisů, od jejich syntagmatického začlenění do korespondence: poslední systematické zpracování korespondence B. Němcové M. Novotným totiž končí rokem 1856 (úplná korespondence bude k dispozici až po dokončení projektu L. Římalové a jejich spolupracovníků). Jen na okraj připomínám, že textová podoba „matka“ se proměňuje, byť jinak než zde chci sledovat, i v dopisech adresátovi jedinému (o dopisech Karlovi srov. Macurová 2001).

⁶ Konkurenční množinu vymezuje Jelínek podrobně už v r. 1984: „Za konkurenční množiny pak budeme považovat takové množiny prostředků, které v řeči splňují základní komunikativní záměr mluvčího a jejichž nociónální, expresivní a stylové difference nejsou s ním v rozporu“ (Jelínek 1984, s. 39).

struktura množiny věty typu (1)–(5)⁷ obsahuje jednak společné sémantické jádro, odpovídající jisté gnoseologické struktuře, jednak každá věta této množiny obsahuje navíc některé složky diferencí. Označíme-li ono společné jádro jako propozici, pak dojdeme k závěru, že v jazycích se propozice nerealizovávají v „čisté“ podobě, nýbrž v sémanticky dále kvalifikovaných variantách. (Je některá z nich základní?) A jsou to právě tyto varianty, co nazýváme (u nedostatku vhodnějšího termínu) hierarchizovanými propozicemi či hierarchizovanou sémantickou strukturou věty, a sám jev, tj. uplatnění jistého principu vedoucího k nim, nazýváme hierarchizací (Daneš, Hlavsa 1978, s. 68).

Úvahy o hierarchizaci propozice jsou v lecčems inspirativní i v souvislosti se stavbou textu jako celku. Nutnost podat skutečnost vždy v jistém zpracování poukazuje na různé možné způsoby projekce reálného subjektu v textu i na prostředky, jimiž se jeho textová podoba buduje (popř. na různé prostředky různých konkurenčních množin, jejichž prostřednictvím se budují jeho textové podoby rozdílné). Jisté – a ne jiné – zpracování reálné situace zahrnuje pochopitelně i „realitu vztahu“ matka – dítě.

Jak tedy vypadá textová podoba matka v dopise Karlovi? Souhrně lze říci, že i na ploše jediného textu je komplexní, strukturovaná do podoby matky mající na mysli různorodé aspekty „prospěchu“ dítěte: jeho potřeby fyziologické, jeho potřebu zaopatření, potřebu vztahu, ocenění a ne v poslední řadě i jeho potřebu seberealizace. Nejvýrazněji se ale v tomto dopise prospěch dítěte spíná s tím, co bývá v pyramidě hierarchie potřeb (srov. Dimbleby, Burton 1998) řazeno na dvě nejnížší, základní roviny. Příznačné je, že v té části dopisu Karlovi, kde jde o tyto potřeby základní (jídlo, ošacení), je textová podoba matka (a její „námaha“) zhusta odsouvána do pozadí, matka se profiluje jako pouhý produktor textu (srov. Macurová 1983); stručně a s trochou zjednodušení je možné tuto textovou podobu modelovat jako (*já ti píšu, že ty máš v balíku*).

Právě tento rozměr textové podoby matka akcentuje Jiří Kolář v básni *Máš v balíku* (uvádím ji zde jako celek, i když dvě poslední

⁷ Tj. „(1) Otec dal Vaškovi hodinky (2) Vašek dostal (od otce) hodinky (3) Vaškovi byly (otcem) darovány hodinky (4) Vašek byl obdarován (otcem) hodinkami (5) Otec je dárcem Vaškových hodinek“ (1978, s. 67).

strofy s oním obstaráváním základních potřeb bezprostředně spjaty nejsou):

MÁŠ V BALÍKU

čtyři páry podvléček
sedm párů punčoch
tři kapesníky
šálu
tři vesty
náprsenku
noční střevíce
frak
letní kabát a zimní do práce

Nyní ti povím od koho co máš
a dobře si to pamatuj:
Dvě pěkné plátěné košile
jednu se žlutým knoflíčkem
tři páry punčoch a frak od Riegrů
Dvě vesty pár podvléček a náprsenku
od paní Doubkové
Tu modrou vestu která ti bude asi velká
a bavlněnou košili od Fengerhuta
Plátěnou a dva páry podvléček
od Krejčího – tu košili nos do práce a na noc
abys tak neroztrhal ty co nosíš ve dne
Zimník ti posílá pan Šlenkrť
hezky mu poděkuj dopisem
Ten černý kabát mi dal pan Vrtátko
je pěkný a čistý šetři si ho na léto
Paní Palacká mi dala 5 fl
a paní Lauermanová 2 fl
Za to jsem koupila tu perkálovou košili
barchetové podvléčky
kapesníky
atlasovou kravatu na neděli
a kartounovou pro všední den
Střevíce ti uštrikovala Dora
Bály jsme se že nově vyhlíží
tak jsme je vstrčily do rukávů zimníku
V jednom páru punčoch máš v papírku
stříbrný pruský 42přd

Ve vestě a v kabátu jsou kousky tkaniček
nitě knoflíčky a bílá vlna na správkou punčoch

Mnoho radostného bys doma neviděl
Měli jsme hlad a nouzi
ale co je táta doma jsou i sváry
Co vydělám dám na domácnost
je to hezkých pár zlatých a přece mu to není vhod
Kdyby nebylo Dory a Jarouše
byla bych z domu odešla

Až ty věci dostaneš hned odepiš
Napiš také tátovi
má zlost když píšeš jen mně
ale o tom co jsem ti o něm psala se nezmiňuj
Vroucně tě líbá a do ochrany boží poroučí

tvá máma

(Kolář 1993, s. 209–210)

Specifický způsob rozdávání (se), jenž tento typ textové podoby matka určuje, je v interpretaci básnickým gestem podán podstatně výrazněji a vyhroceněji než v dopise – jednoznačnější a zacílenější je zde také vnitřní dynamika této textové podoby. Odvíjí se ve čtyřech fázích-složkách:

1. Textová podoba matka je zcela „překryta“, textu dominuje adresát a/nebo jiné subjekty konající v jeho prospěch (srov. *Máš v balíku* nebo *Zimník ti posílá pan Šlenkrt*, nikoliv konkurenčně, s důrazem na „námahu“ vykonanou ve prospěch adresáta, např. *Dala jsem ti – já, matka – do balíku* nebo *U pana Šlenkrta jsem – já, matka – vyprosila zimník*);
2. V souvislosti s textovou podobou matka se tematizují aktivity jen textotvorné, výkon komunikační (*Nyní ti povím*);
3. Tematizují se i jiné aktivity než jen textotvorné, popř. komunikační, jsou však hierarchizací propozice odsouvány do pozadí (*Ten černý kabát mi dal pan Vrťátko*, nikoliv *Ten černý kabát jsem dostala/získala/vyprosila od pana Vrťátka*);
4. Přímo se tematizují jiné než textotvorné aktivity, a to aktivity konané ve prospěch adresáta (*jsem koupila tu perkálovou košili*).

Až v této čtvrté fázi básně textová podoba matka vystupuje z textu a nezakrytě se tematizuje jako matka – obstaravatelka základních potřeb dítěte. V interpretačním gestu básníka je tato tematizace kvantitativně potlačena, námaha matky je tak výrazněji než v dopisu odsunuta do pozadí a „prospěch“ dítěte je tak akcentován zřetelněji.

Už jsem naznačila, že v dopise, jenž je prototextem Kolářovy básně, není dynamika rozvoje textové podoby matka zdaleka tak jednoznačná: typy výrazových prostředků, jež ji realizují, jsou paralelní, prostupují se a mísí, netextové aktivity spjaté s námahou matky jsou četnější a rozmanitější: ... *jsem Ti ... vyprosila; ... vyprala jsem jen tu novou košili...; Ti sama spravila; ... knoflíčky jsem Ti dala já ... koupila jsem ti... jsem ti koupila... přidala jsem...* (III 302). I tady jsou ale – a to je podstatné – v relevantní části dopisu všechny tyto aktivity zaměřeny na prospěch adresáta.⁸

V dopise se zřetel k prospěchu dítěte (na rovině uspokojení jeho základních potřeb) v kruhové kompozici vrací: ve výčtu obstaraných věcí situovaném na závěr dopisu (III 306). Také v něm je „námaha“ matky při zajišťování prospěchu dítěte odsunuta do pozadí, tematizována je pouze její aktivita (námaha) textotvorná, totiž „psaní“:

Abyš nemusel v psaní teprv hledat a přehled při ruce měl, píšu Ti to ještě jednou:
košil – 6
podvleček – 4 –
kap. šátky – 3 –
punčochy 7 –
kravátle – 2 –
šály ... 2
vesty – 3
šmízetka – 1
dom. střevis[ce]

⁸ V kontrastu s tím jsou základní potřeby jiných než dítěte (Karla) zmiňovány jen zcela okrajově, a ještě odsunuty do pozadí – jako již ne aktuální? – situováním do minulosti. Vyhraněněji opět v básni srov. „Mnoho radostného bys doma neviděl | Měli jsme hlad a nouzi“, v dopise pak „Také bysi, milý hochu, mnoho radostného doma neviděl; to víš, starostí máme dost a málo dobrého, a kdyby i to, netrápila bych se, měli jsme se dost zle, jak nejlepši [viš], hladu a nouze“ (III 304).

frak – 1

kabát. let. – 1

zimní – 1

V škrobené košili bílé – uvnitř černý kravátl. –

V rukávech zimního kabátu střevice. –

V jedněch nitěných punčochách 42 groš.

V kapsách šedé vesty, letního kabátu, fraku a zimního nitě, tkanice, knoflíky a vlna – a pečítka (III 306).

I díky takové kompozici se v rámci celku dopisu textová podoba matka – „obstaravatelka“ základních potřeb dítěte profiluje tak výrazně, že další atributy textové podoby, byť jsou v textu tematizovány (zvl. matka – spisovatelka, překladatelka, poučená čtenářka světové literatury, žena se společenskými kontakty) ustupují do pozadí.

Na první pohled tak je v dopisu dominantním komunikačním záměrem informace (o obstarání zásilky chleba a zvl. oblečení). Na něj se ale – implicitně – vážou komunikační záměry další. Výrazný, i proto, že jinde v textu tematizovaný, je především komunikační záměr prosby – prosby o vztah⁹ (potenciálně – snad? – budovatelný i na ocenění matčiny námahy obstarat a její ochoty dávat).

Přehledná „inventura“ věcí v závěru dopisu může být interpretována ještě jinak, než je v textu samém uvedeno (tj. jinak než jako krok ve prospěch Karla – totiž aby nemusel „v psaní teprv hledat a přehled při ruce měl“; III 306). Je zároveň „inventurou“ vlastního výkonu,¹⁰ schopnosti a síly „postarat se“, „obstarat“ – ty jsou nesporné navzdory tomu, že ani zde se matka jako „pečovatelka“, „zajišťovatelka“ v hierarchizaci propozice nijak výrazně neprofiluje.

⁹ Vztah bývá ne zřídka spojován s Karlovým přístupem ke korespondenci, srov. např.: „Milý Karle! Nevím věru, čemu už tu Tvoji netečnost mám přičítat, a nebyla bych si nikdy myslila, že bychom Ti všickni tak brzy mohli z mysle odpadnout. Rok bude co nevidět, co jsi z domu, a já mám od Tebe všeho všudy čtyry listy, a jeden se ztratil, tedy pět! – Vidíš, to je přece nedbalost – abys tolik práce měl, že by Ti chvílka k napsání několika řádků matce a otci nezbyla, tím se nevymlouvej nikdy, – pro- tože je to patrná lež. [...] Snad kdybychom byli bohatí a mohli Ti posílat, psal bys často, ne?“ (31. března 1957; III 54)

¹⁰ S ní koresponduje „inventura“ jiného druhu, totiž inventura výkonů tvůrčích – o tom srov. níže.

V průběhu necelých tří let se textová podoba matka dramaticky mění; výše byl v této souvislosti zmíněn lístek určený Doře ze 17. září 1861. Tento lístek, a i to už bylo naznačeno, je ovšem třeba vidět v souvislosti s dopisem, k němuž byl přiložen, tj. s dopisem adresovaným Josefu Seidlovi, sluhovi v administraci Národních listů.¹¹

Oba dopisy jsou spojeny nejen vnějšími okolnostmi své existence (v jediné listovní zásilce).¹² Shodná je také jejich komunikační situace, a v jejím rámci zvl. subjektivní faktor (srov. Jelínek 1995, s. 719 n.) psychického stavu (pisatelka vymknutá ze známého prostředí, zatížená chorobou i úkoly, na něž, jak se ukazuje, nestačí). Věcněobsahová náplň obou textů se prolíná, usouvztažněny jsou mezitextovými odkazy (viz níže). A shodně se v obou utváří „nová“ textová podoba matka: této podobě nedominoje – alespoň na první pohled – jiný prospěch než prospěch vlastní. Proti „gestu“ ROZ/DÁVAT (SE), které určuje textovou podobu matka v dopise Karlovi, tak zde stojí jako dominantní „gesto“ (ŽÁDAT a) DOSTAT/BRÁT.

V interakci – tj. s Dorou – se požadavek péče, ohledů a věcí, jež je zapotřebí dostat a jimiž je žádoucí se obklopit, neprofiluje tak výrazně jako v dopise Seidlovi; mnohé je totiž jen ironicky naznačeno:

Doro! Ty jseš tuze dbalá – víš dobře, že ty šaty potřebuju a to vše, co jsem přece napsala. – Ale mohu si myslit, co děláš celý den, že si jen Tvých věcí hledíš, abys je měla v pořádku, – a co je Ti do mámy – když jseš už doma (IV 132).

V dopisu Seidlovi je přinejmenším něco z naznačeného přímo tematizováno:

¹¹ Srov. v ediční poznámce IV 186; tam také (IV 185) o pohoršení Dory nad „nehodnou matčinou sdílností vůči člověku cizímu“. Psané Dořiny reakce zmiňuje a její dopisy matce cituje v souvislosti s výkladem o dvou podobách B. Němcové v dopisech ženám Řimalová (2001, 2001a).

¹² Zaslaná je z Litomyšle, kam Němcová 11. září 1861 přijela připravit své sebrané spisy pro nakladatele a majitele tamní tiskárny Antonína Augustu. Nebyla v tom úspěšná: na začátku listopadu ji Augusta písemně vyzývá k odevzdání Babičky – prvního svazku připravovaných spisů – do sazárny a k odjezdu z Litomyšle. Podrobněji o této etapě života B. Němcové srov. Janáčková, Macurová a kol. 2001, s. 151–152.

Když nikdo na mě nepamatuje a nedbá poslati, oč jsem už tolikrát psala,¹³ tedy jsem [nucena] obrátiti se k Vám, abyste se postaral, abych to co nejdřív dostala (IV 128).

Nezastřené – a v ostrém kontrastu s textovou podobou matky v dopise Karlovi – je zde tematizován vlastní prospěch:

Ta cesta toho Jar[ouše] mě stála hodně peněz a Dora také pořád chodila pro šestáky – když neměla k večeti jen holé brambory, anebo na švestky. A Jarouš také jen na máminy peníze jedl a kouřil, a teď bude na holičkách, než si zase něco vydělá. – Kdyby byl v Praze zůstal, mohla jsem mít 10 f. v kapse – a tak jsem promarnila s těmi dětmi tolik peněz, že byste to ani nevěřil, neboť ty dluhy nedělalý tolik. Však já teď budu moudřejší a budu pamatovat jenom na sebe, abych si na stará kolena něco zahospodařila a pokojíček si hezky zřídila, a dokud by mě Bůh sílil, abych mohla pohodlně žít a v pokoji pracovat (IV 129).

Vlastní prospěch je spjat s implicitní artikulací potřeb různého druhu – a s explicitními výčty různorodých věcí, které je mají uspokojit. Ty jsou rozloženy mezi obě součásti listovní zásilky a navzájem různým způsobem propojeny. V lístku Doře se odkazuje na dopis Seidlovi ([...] *on Ti všecko poví, co do pátku musím mít zde* IV 132); zároveň se zde požadavky tam formulované rozvádějí, zpřesňují (např. v dopise Seidlovi: [...] *potřebuju deku a plachtu a tři ty polštáře moje – však ona Dora bude vědět, proč to chci* IV 128; k tomu zpřesňující požadavek (čistá deka) v lístku Doře: *Pošli mi*

¹³ Od začátku srpna 1861 (z Chlumce a Mlíkosrb), např.: „[...] nenašla jsem ji [přazku – pozn. A.M.] v žádném papírku, ani brazlety pro Karolinku, a nůžky jsi mně také nedala, ani ten perořízek nový, který jsem, když jste to začali skládat, na stolek psaní položila, a to potřebuju všecko nevyhnutelně, tedy mně, jak lístek dostaneš, pošli” (1. srpna 1861; IV 121); „Pošli mně ty brazlety – tu svičku miliovou a jednu mi přikup – potom ten perořízek – nůž si tam prozatím nech. – Přazky jsem našla” (7. srpna 1861; IV 122) – v témže dopise jsou předmětem žádosti ještě věci další – punčochy, závinky do vlasů, houba, šátek, 2 listy s Riegrovou podobiznou, červená vosková štanglička, olůvko Hardtmuth, popis pohřbu, ilyrský slovník a poznámky ze Slovenska; „[...] a potom ještě některé věci mně kup. 7 obálek podle šířky přiložených papírků [...]. Ale rukavičky mi kup” (7. srpna 1861 odpoledne; IV 124). Neuspokojenost potřebě obklopit se (známými?) věcmi je patrná (srov. i naléhavé opakování téměř shodné formulace) ještě z dopisu Jaroslavovi z 2. října 1861: „Zítřa večer budu psát Doře a pošlu jí 2 f., a co mně všecko [má] poslat” (IV 140); „Zítřa večer budu psát Doře, co všecko mně má poslat” (IV 142).

*také tu pikovou sukni – a deka at' je čistá – a pošli jednu stříbrnou [lžiči] na to užívání... IV 132). V dopise Seidlovi se zase odkazuje na dopis Doře (Přiložený listek dejte Doře, aby mně koupila šátek a sítku a aby nenatahovala hubu, že píšu Vám a ne jí IV 129); přitom řada nároků na „obstarávací“ aktivity je Doře adresována nepřímou, prostřednictvím Seidla ([...] *necht' tedy řekne tátovi o ně [...] dejte Doře aby mě koupila [...] at' Dora hned zajde [...] aby mě vyhledala Dora [...] at' řekne Dora pánovi [...]*). I v tomto ohledu je tedy dopis Seidlovi vlastně základní.*

Proměna z textové podoby roz/dávající (se) matka na textovou podobu matka vyžadující se tedy realizuje zvl. výčty požadavků věcí; zde to jsou šaty – sametky – dva páry punčoch – čtyři koverty – dvě násadky – šest plochých pér – deka a plachta a tři polštáře – kulatá škatulka na zastrkování per – černá peroutka – kleštičky na vytrhávání šedivých vlasů – fotografie Jarouše – šátek a sítko – balíček dopisů – adresa Lamblových a paní Šetlíkové – škatulka hroznů – spisy všechny – 3 archy červeného pijavého papíru. Gesto dostat, získat se realizuje dílem imperativy (zvl. *pošlete, pošli, dejte, poptejte se, kupte, zapakujte, přidejte všechny věci, co jsem Vám dříve psala, vypište si, at' zajde, necht' řekne* atd.), dílem slovesy tematizujícími potřebu mít (*potřebuju, potřebuji, musím mít*).

Kromě věcí zabezpečujících základní potřeby (nemocné) ženy (šatstvo, pomůcky k zvládnutí choroby) jsou jako potřebné prezentovány především věci utvrzující pojetí sebe sama jako „ženy slova“, popř. přímo jako spisovatelky. Být obklopena věcmi, jež jsou – nějak – spjatý s psaným slovem (obálky, pera, násadky, stojánek na pera, pijavý papír) a věcmi spjatými se „spisovatelstvím“ (balíček dopisů, všechny spisy) – to je potřeba, jež je v dopise Seidlovi artikulována nejvýrazněji. Artikulována je ale prostřednictvím jen vnějších atributů, emblémů psaní (dopisy) a spisovatelství (všechny spisy). Sebepojetí a sebezprezentace je totiž v ostrém kontrastu se skutečností – s aktuálními výkony v těchto oblastech.¹⁴

¹⁴ O práci v Augustově nakladatelství srov. Lelek 1920 (Augusta např. informuje V. Náprstka – a snad i F.L. Riegra – o tom, že Němcová nepracuje tak, jak požado-

Tato skutečnost (skutečnost tvůrčí krize) je ale v textu přítomna také, byť ne na zjevné, na první pohled patrné úrovni jeho stavby. Především právě tím, jak jsou aktivní, tvůrčí výkony v zobrazované situaci odsunuty do pozadí a jak jsou „spisy“ opakovaně situovány na úroveň jen (vlastněných) „věcí“:

Ještě Vám musím psát, co mně musíte nanejděle do pátku do rána i s druhými věcmi poslat, a sice spisy moje všechny, co tam mám (IV 130).

K tomu [k spisům – pozn. A.M.] přidejte všechny věci, co jsem Vám dříve psala (IV 130).

Odlíšnost od situace, kdy se v dopise Karlovi na textovou podobu matka („já“ jako agens) upínají reálné tvůrčí aktivity, není snad třeba podrobněji komentovat, srov.:

Co jsi pryč, napsala jsem deset svazč- ků slovenských pověstí, – do Koledy napsala jsem povídku *V zámku a v podzámčí*, kterou jsi snad četl ještě doma? – Do Poutníku »Chudí lidé«, obrázek malý. Do Posla z Prahy, co zde vychází, povídku *Dobrý člověk*, která se velmi líbila, do almanachu Máje *Chyže pod horami*, obrázek ze Slovenska. Potom větší menší články do Musejníka, do Školy a života. Román pro Bibliotéku jsem ještě nenapsala, protože jsem nyní tak velmi roztržitá v domácnosti, ale musím nyní se k tomu zase přičinit. Také jsem přeložila »Tartuffa« od Gutzkova [...] – V práci mám překlad srbských pověstí, povídku, článek pro Živu o slovenských dřevorubačích – a j. a j. v. (III 305).

Jen okrajově už zde, v dopise Karlovi, proniká do obsáhlé inventury tvůrčích výkonů náznak „ještě ne“ – v souvislosti s chystaným, nikdy však nenapsaným „románem pro Bibliotéku“, prózou *Žena z lidu* (není náhodou, že ono „nenapsání“ je implicitně kladeno do souvislosti s „domácností“, zvl. se vztahem matka – otec; ten se ostatně promítá i do uspokojování potřeb dítěte, srov. *Musela jsem Ti to všechno sama obstarat, ani krejcar mi na nic nedal* III 304).

V dopisu Seidlovi a v lístku Doře se oproti tomu výkony spojené s psanými texty, popř. přímo literaturou omezují na shromažďování – hotových dřívějších děl vlastních – a na korektury spisů cizích (*Obra-*

vala smlouva); o povaze pozdních dopisů B. Němcové srov. Janáčková, Macurová 1996 a 2001, Římalová 2001.

zů života arch druhý také jsem už koregovala IV 134) povětšinou navíc ještě zatím neuskutečněné (*Prosil mě také Augusta, abych převzala nejen korekturu mých spisů, ale vůbec co se v tiskárně tiskne a tisknout bude. [...] Budu tu mít dost co dělat* IV 134). Realita – možná trýznivá – je ale v tematizaci sebeobrazu a sebepojetí pominuta – shromažďování spisů a korektury prací cizích se mají za tvorbu:

A copak paní Šlenkertová říkala a paní Mužáková – vždyť ony vždycky pochybovaly, že budu ještě někdy co psát, ty husy (IV 129).

V takto výrazné textové podobě žena slova, spisovatelka – spíše ovšem budované na rovině přání a snů – se dřívější textová podoba matka rozplývá (jen v názvu se k ní vztahuje potřeba Jaroušovy fotografie), a aktuální textová podoba matka se podřizuje dominantní potřebě, která je formulována i explicitně:

[...] budu pamatovat jenom na sebe, abych si na stará kolena něco zahospodařila a pokojíček si hezky zřídila, a dokud by mě Bůh silil, abych mohla pohodlně žít a v pokoji pracovat (IV 129).

Právě toto sebepojetí, tato sebe prezentace se předkládá – vedle Dory – adresátu Josefu Seidlovi, právě tato textová podoba se buduje i ve vztahu k němu. Na místě je nepochybně otázka. Jaký adresát to je? A do jaké míry je (může být) právě on „spolutvůrcem“ dopisu (tak jak o tom uvažuje Skwarczyńska 1937)? Snad zde, pokud jde o „obstarávání“ a „zařizování“, může vstupovat do hry jeho sociální role – Seidl byl posluhou. Ale pokud jde o textovou podobu matka v jejím rozměru interakčním (matka – dítě) a o textovou podobu v rozměru percepčním, na rovině sebepojetí a sebe prezentace, potvrzení vlastní pozice v soudobé kultuře?¹⁵ Ve světě Boženy Němcové byl Seidl (odmyslíme-li jeho atribut posluhy a příp. užitečnost při „obstarávání“)

¹⁵ Akt uctění, oslavy, jež takovému potvrzení pozice ve světě slouží, je reflektován nejen v dopise Seidlovi, srov. – *Copak říkal pán tej slávě, co mně ty študenti udělali?* IV 129 – kdy se nepřímou poukazuje na to, jak studenti uctili B. Němcové na své merendě v Novém Bydžově, srov. IV 186). Výrazný je i v dopisech pozdějších, zvl. např. v třetí verzi posledního, nikdy neodeslaného, dopisu B. Němcové (k tomu Janáčková, Macurová 1996 a 2001).

„nikdo“. Pro určitý typ dopisu ovšem může být „nikdo“ adresátem velmi vhodným – „nulové“ obsazení pozice adresáta totiž může plnit potřebné, žádoucí strukturní funkce. Zde konkrétně přinejmenším ve dvojitým ohledu. Interakčně, ve vztahu k Doře, „nulový“ adresát prostředkuje: v komunikaci (z níž je Dora vyloučena jako „ona“) umožňuje vyslovit to, co by snad bylo v přímé interakci nevyslovitelné – a budovat tak „novou“ textovou podobu matka, orientovanou na vlastní prospěch, v podstatě bez omezení. Ve vztahu k pisatelce samé je adresát podstatný jinak: dopis je totiž jediným žánrem, jemuž se Němcová věnovala i v období, kdy jiné práce už nepsala (nedokázala psát?), a jediný žánr, v němž byla ještě po roce 1857 „úspěšná“.¹⁶ A pro tento žánr je existence (nějakého, jakéholiv) adresáta nezbytná. „Nulový“ adresát ovšem i tady funguje jako svého druhu zprostředkovatel – zprostředkovatel sebepotvrzení (jako velké spisovatelky), a na základě toho snad i zprostředkovatel utvrzování důvěry v sebe sama.

Volba právě takového adresáta do jisté míry vyvazuje dopis z komunikační situace (a to i navzdory tomu, že byl odeslán).¹⁷ Je adresátem dopisu skutečně Seidl? Není adresát opravdu jen textovým konstruktem „vyvolávajícím“ psaní? A neadresuje tak Němcová onen obraz „pro jiné“ a „pro sebe“ (jak chce být viděna, jak se chce vidět) spíše sama sobě?

Takto (jen pro sebe, sobě) je nepochybně zaměřen zachovaný koncept dopisu Seidlovi (srov. IV 185–186). I v něm je textová podoba matka orientována k vlastním potřebám, i v něm se mladší děti (Jaros-

¹⁶ Reflexi této skutečnosti srov. i v korespondenci, především v dopisech V.Č. Bendlovi, sestře Adéle a L. Hansmannovi. Podrobněji Janáčková 2001.

¹⁷ Na rozdíl od posledního dopisu B. Němcové, tříkrát rozepsaného, nikdy však nedokončeného a neodeslaného dopisu Vojtěchu Náprstkovi (srov. o něm Janáčková, Macurová 1996 a 2001). O vyvázanosti z komunikační situace jako objektivním slohotvorném faktoru srov. Jelínek 1995: „Mezi promluvy situačně a funkčně nezařazené patří především samomluva, pokud ovšem nereaguje na aktuální komunikační podněty. Dále sem můžeme zařadit psané promluvy, které neslouží žádné komunikační funkci, nýbrž jen uspokojují touhu autora zaznamenat pro sebe nějaké myšlenky nebo citové vztahy“ (s. 718).

lav, Dora) stavějí na pozici „oni“, a i zde je postoj k nim vyhraněně „nepřející“¹⁸:

Copak Karel, ten je chudák nejhůř v tom – ale dostanu-li tu podporu z Vídně k cestování na Sloven [sko], dám mu 5 f., ale Doře a Jaroušovi ani. Ty mě stáli peněz, ty dva, a dokonce Jarouš utratil tu s cestou tam f. 7,45, – co jsem já mu poslala, táta mu dal 4 f. pro Doru – to také utratil, a nebyl by se o nich zmínil, kdyby to byl táta (IV 185).

I v konceptu se – zde formou nekomentovaného výčtu položek nezapojených do souvislého textu – inventarizují vlastní potřeby:

péra
šaty –
koverty – 4
líst K
knihu panu Voj.
Poutník
ploché péra 4 –
punčochy
Štulc
a potom jsou
adresu Lam.
psát... (IV 185–186)

Má snad být tento náčrt (s ne vždy „průhlednými“ položkami) zárodkem „seznamu“, jehož zhotovení je v závěru odeslaného dopisu doporučeno Seidlovi? Srov.: *Vypíšte si ty knihy a všechny ty věci na zvláštní lístek – číslo za číslem* (IV 131). A signalizuje doporučení vytvořit seznam nedostatek síly ho k dopisu přiložit? Anebo je výrazem zřetele k vlastnímu prospěchu a minimalizaci vlastní „námahy“? Takové otázky jsou stěží zodpověditelné jednoznačně.

Nesporné je jedno: v ne příliš rozsáhlém časovém úseku se projekce Boženy Němcové do textu jejích dopisů vyvíjí, existující textové podoby („matka“, „žena slova, spisovatelka“) se vnitřně proměňují.¹⁹

¹⁸ O prosociálním a antisociálním (nepřejícím) postoji (k adresátovi) v interakční analýze srov. u Balese (1951).

¹⁹ V souvislosti s tím je na místě připomenout (podrobně k tomu Janáčková 1996), jak zavádějící může být přístup k dopisu jako k dokumentu, ke „svědectví“ (konkrétně třeba o vztahu B. Němcové k dětem), k „pravdě“.

K úplnějšímu popisu, analýze a pochopení těchto proměn nepochybně přispěje připravované úplné vydání korespondence B. Němcové. S přihlédnutím k syntagmatickému začlenění jejích dopisů, ke korespondenčnímu dialogu se možná vynoří další možné aspekty výkladu, i takové, jež jsou na základě jediného listáře jen stěží odhalitelné.²⁰

Už z jediného listáře je ale patrný význam, jež se dopisům přičítá – a patrná je i jejich funkce: zpřítomnit nepřítomné.²¹ Nemohly zvl. pozdnější dopisy Boženy Němcové sloužit i k zpřítomnění vlastního já v těch situacích a okamžicích, kdy se pisatelka sama sobě ztrácí? A nebyla (nemohla být) taková korespondence, psaná vlastně sobě a pro sebe, onou – řečeno s Voltairem – útěchou života?

Literatura

- Bales R.F., 1951, *Interaction Process Analysis*, Cambridge.
- Daneš F., Hlavsa Z., 1978, *Hierarchizace sémantické struktury věty*, [in:] *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů Záhřeb 1978*, Praha, s. 67–77.
- Dimbleby R., Burton G., 1998, *More Than Words. An Introduction to Communication*, London–New York.
- Hanuš I. J., 1864, *Nástin sloho-vědy čili stylistiky*, Praha.
- Hausenblas K., 1973, *K základním pojmům v oblasti řečové (verbální) komunikace*, „Slavica Pragensia”, s. 21–27.
- Janáčková J., 1996, *Moje Lamentace a »bezbranná« Němcová*, „Tvar” 12, s. 13.
- Janáčková J., 2001, *Dopis v uměleckém osudu Boženy Němcové a v jejím odkazu*, [in:] J. Janáčková, A. Macurová a kol., *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*, Praha 2001, s. 13–24.

²⁰ Zajímavým materiálem k doplnění pohledu na proměnu textové podoby matka budou jistě Jaroslavovy dopisy z Mnichova (srov. Lelek 1920).

²¹ To se reflektuje i v soudobé stylistice: „Obyčejně mluvíme k přítomným, píšeme však vzdáleným [...]. Účelem důvěrných listův bývá, osobu nám milou i ve vzdálenosti nám tak blízkou zachovati, jak to byla, když pospolu s námi ještě žila. Tito listové mají tudíž nahrazovati i spolužití i spoluhlubení důvěrné, vázání nejsouce jinak nikterak jinými, leč osobními ohledy. Jsouť i tehdyž dobré, když toho byli dovedli, neodciziti nám osobu vzdálenou, ačkoliv na ni trvale působí dojmy jiné, než na nás” (Hanuš 1864, s. 166–167).

- Janáčková J., Macurová A., 1996, *Poslední slovesný výkon Boženy Němcové*, „Česká literatura“ 44, s. 3–16.
- Janáčková J., Macurová A., 2001, *Poslední slovesný výkon*, [in:] J. Janáčková, A. Macurová a kol., *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*, Praha, s. 153–163.
- Janáčková J., Macurová A. a kol., 2001, *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*, Praha.
- Jelínek M., 1984, *Text a množiny konkurenčních výrazových prostředků*, [in:] *Štylistické otázky textu*, Prešov, s. 26–53.
- Jelínek M., 1995, *Stylistika*, [in:] P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová (red.), *Příruční mluvnice češtiny*, Praha, s. 701–782.
- Kolář J., 1993, *Česká suita*, Praha.
- Lelek J., 1920, *Božena Němcová. K stým narozeninám*, Praha.
- Macurová A., 1983, *Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykových projevech. Utváření významové perspektivy*, Praha.
- Macurová A., 1996, *Kávu nepí, nekuř mnoho ... a o peníze mu nepiš. Život a komunikace podle Boženy Němcové*, [in:] *Jazyk a jeho užívání*, Praha, s. 230–239.
- Macurová A., 2001, *Já a ty v dopisech Karlovi*, [in:] J. Janáčková, A. Macurová a kol., *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*, Praha, s. 53–61.
- Macurová A., 2003, *Poznámky k žánru soukromého dopisu*, „Sborník prací Filozoficko-přírodovědné fakulty Slezské univerzity v Opavě. Řada jazykovědná“, s. 57–65.
- Němcová B., 1960, *Listy III*, [in:] B. Němcová, *Spisy*, sv. 14., Praha.
- Němcová B., 1961, *Listy IV*, [in:] B. Němcová, *Spisy*, sv. 15., Praha.
- Němcová B., 1995, *Lamentace (Dopisy mužům)*, ed. J. Janáčková, Praha.
- Římalová L., 2001, *Dvě podoby Boženy Němcové v jejích dopisech ženám*, [in:] J. Janáčková, A. Macurová a kol., *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*, Praha, s. 41–52.
- Římalová L., 2001a, *Komunikační strategie (Dopisy B. Němcové)*, Praha [netištěná doktorská disertační práce na FF UK].
- Skwarczyńska S., 1937, *Teoria listu*, Lwów.
- Skwarczyńska S., 1975, *Wokół teorii listu (Paradoksy)*, [in:] *Pomiędzy historią a teorią literatury*, Warszawa, s. 178–186.